

**DOĞU GRUBU AĞIZLARINDA ÜNLÜ UYUMLARININ
BOZULMASI****THE VIOLATION OF VOWEL HARMONIES IN THE EAST GROUP
DIALECTS***Fatih ÖZEK****Özet:**

Türkiye Türkçesi Doğu Grubu ağızlarının çoğunda ünlü uyumsuzlukları görülmektedir. Türkiye Türkçesi Doğu Grubu ağızlarında görülen ünlü uyumsuzluklarının bir kısmı bu bölge ağızları için karakteristik özellik taşıırken, bazıları da belirli sesbilgisi özellikleriyle açıklanabilen ve Türkiye Türkçesi ağızlarının genelinde görülen ünlü uyumsuzluklarıdır. Bu bölge ağızlarında görülen ünlü uyumsuzluklarını:

1. İmladan Kaynaklanan Uyum Bozuklukları
2. Belirli Sesbilgisi Olaylarından Kaynaklanan Uyum Bozuklukları
3. Düzensiz Ünlü Uyumsuzlukları

başlıkları altında ele alıp değerlendirmek mümkündür.

Bu çalışma ile amacımız yukarıdaki başlıklar altında, bölgede görülen ünlü uyumsuzluklarının sebeplerini tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi Ağızları, Doğu Grubu Ağızları, Sesbilgisi, Ünlü uyumları.

Abstract:

We see vowel disharmonies in most of the Turkey-Turkish East Group dialects. A part of the vowel disharmonies seen in Turkey-Turkish East Group dialects are characteristic for this regional dialects, but some of the disharmonies can be explained with certain phonetical features and they are not characteristic. We can group these disharmonies as much:

1. Disharmonies sprung from spelling
2. Vowel disharmonies explained by certain phonetical phenomena.
3. Disordered vowel disharmonies

In this study, we try to explore the reasons of the disharmonies seen in this region under these heading.

* Arş. Gör., Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Elazığ

Key Words: Turkey-Turkish Dialects, East group dialects, phonetic, Vowels harmonies

Giriş:

Bu çalışma Prof. Dr. Leylâ Karahan'ın Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması¹ adlı eserinde sınırlarını çizdiği Doğu Grubu ağız bölgesini kapsamaktadır².

Ünlü uyumsuzluklarının birçok sebebi bulunmaktadır. Bunların bir kısmı dilin iç yapısı dediğimiz fonetik/morfolojik olarak açıklayabileceğimiz sebeplerden, bir kısmı da dilin dış yapısı dediğimiz fonetik/morfolojik izahlardan uzak ve o dili konuşan toplumun tarihine, sosyo-kültürel yapısına bağlı olarak oluşmuştur. Bu bakımdan Doğu Grubu Ağızlarındaki ünlü uyumsuzlukları açıklanırken dilin dış yapısından kaynaklanan ünlü uyumsuzluklarını “İmladan Kaynaklanan Uyum Bozuklukları”, dilin iç yapısından kaynaklanan uyum bozukluklarını “Belirli Sesbilgisi Olaylarından Kaynaklanan Uyum Bozuklukları”; belirli bir düzensizlik arz eden uyum bozukluklarını da “Düzensiz Ünlü Uyumsuzlukları” başlıkları altında değerlendirdik.

Doğu Grubu Ağızlarında görülen ünlü uyumsuzluklarını gösterirken yazı diliyle ortak olarak uyumsuzluklara sebep olan yapılar (+ki, +gil vb) gösterilmemiştir.

Tespit ettiğimiz ünlü uyumsuzluklarının tamamının Doğu Grubu Ağızları için genel bir temayül olmadığı açıktır. Hatta aynı yerleşim birimi içinde dahi bir kelimenin veya ekin ünlü uyumlarına giren veya girmeyen şekillerini de görmek mümkün olabilir. Bu bakımdan yaptığımız çalışmada ünlü uyumsuzluklarına sebep olan kelimeler veya ekler, kendi içinde değerlendirilmiştir.

1. İmladan Kaynaklanan Uyum Bozuklukları:

Doğu Grubu Ağızlarını diğer bölge ağızlarından ayıran karakteristik bir özellik olan kelimelerin ve aşağıda göstereceğimiz bazı eklerin sonunda bulunan /ı/,/u/,/ü/ seslerinin tek şekilli olarak /i/ ile karşılanmasının fonetik bir sebeple açıklanamayacağı daha önce birçok araştırmacı tarafından ifade edilmiştir³. Bahse konu olan bu kelime kök veya gövdelerin ve eklerin Osmanlı Türkçesi imlası ile alakalı olarak uyum bozukluklarına sebep

¹ Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yayınları, Ankara 1996.

² Leyla Karahan'ın dört alt gruba ayırmış olduğu ağızlar şunlardır: Ağrı, Artvin Merkez, Şavşat (Artvin), Ardahan (Artvin), Yusufeli (Artvin), Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Hakkâri, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa (Birecik ve Halfeti hariç), Van ağızları.

³ Bk. Karahan, age, s. 12, Ahmet Buran, *Keban, Baskil, Ağin Yöresi Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara 1997, s. 32.

olduğunu düşünmekteyiz. Osmanlı Türkçesi imlasında ى harfinin /i/,/i/ sesini karşılması, bununla beraber /o/,/ö/,/u/,/ü/ seslerinin و harfiyle karşılması zaman içinde imlada ى harfiyle yazılmış seslerin sürekli ince-dar /i/ sesiyle telaffuz edilmesine sebep olmuştur diyebiliriz. Osmanlı Türkçesi imlasında sürekli ى harfiyle gösterilen kullanımların bugün Doğu Grubu Ağızlarında ünlü uyumsuzluklarına sebep olan kelimelerle ve eklerle tamamen paralellik göstermesi bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Bu kullanımlar neticede kalın ünlülü kelimelerden sonra kalınlık-incelik uyumunu, yuvarlak ünlülü kelimelerden sonra da düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır.

1.1. Kelimelerde:

Osmanlı Türkçesi imlasında kelime sonundaki bazı /u/ ve /ü/ler klişeleşmiş olarak ى ile yazılırlar⁴ (قوری kuru, قوزی kuzu, کویری köprü, قوی کوی). Doğu Grubu Ağızlarında da genel olarak kelime sonundaki /u/ ve /ü/ sesleriyle, bazı kelime sonlarındaki /i/ sesleri /i/ olarak telaffuz edilmektedir.

bori<boru (Artv./Arduç, AYA s.6), doli<dolü (Artv./Arduç, AYA s.6), süri<sürü (Diy., DA XXVI/29), kari<karı (Urfa, UMA 27/75), konşi<komşu (Urfa, UMA 6/85), , alti<altı (Diy., DA IV/68), uyhi<uyku (Bit./Adilcevaz, VGKHA 7/53), koyi<koyu (Bit./Ahlat, VGKHA 24/81), çarşi<çarşı (Bing./Ortaköy, BMKA 2/2), goça gari<koca karı (Kars, AİAT s.147), kuri<kuru (Artv./Arduç, AYA s.6), baci<bacı (Bing./Yazgülü, BMKA 2/2), ayakkabi<ayakkabı (Diy., DA VI/32), karşı<karşı (Tunc./Hozat, ÇPHYA XVI-1), ayri<ayrı (Tunc./Pertek, ÇPHYA XVII-16), dayi<dayı (Diy./Çermik, ÇÇYA 8/13), gapi<kapı (Gümş./Torul, TKYA 2/61), kadi<kadı (Gümş./Torul, TKYA 21/13).

1.2. Eklerde:

1.2.1. +li (>+di/+ni) Ekinde:

Osmanlı Türkçesi imlasında +lı/+li/+lu/+lü eki لی şeklinde yazılır (سوزلی sözlü, توزلی tozlu, بورسالی Bursalı). Doğu Grubu Ağızlarındaki genel kullanımda aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi genellikle tek şekillidir (+li).

turli<türlü (Bing./Yazgülü, BMKA 2/A-184), tozli<tozlu (Artv./Arduç, AYA s.30), otli<otlu (Diy., DA XLIII/36), sulı<sulu (Er./Şenkaya/Bardız, EA 03 063 01), kövli<köylü (Urfa, UMA 1/50), kanni<kanlı (Bit./Adilcevaz, VGKHA 10/1), dumanlı<dumanlı (Muş/Güzeltepe, MA 21/31), yağlı<yağlı (Erz./Kemaliye/Başpınar, Erza 1 14 50), ahlatlı<ahlatlı (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/78), hamurli<hamurlu (Ağrı /Patnos, AAS, s.12), bahalı<pahalı (Diy./Çermik, ÇÇYA 10/58), diyarbakırlı<Diyarbakırlı (Tunc./Pertek, ÇPHYA I-30), Trabzonlı<Trabzonlu (Gümş./Torul, TKYA 14/42), yumurtalı<yumurtalı

⁴ Faruk K. Timurtaş, *Osmanlı Türkçesine Giriş*, Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s. 119.

(Gümş./Torul, TKYA 7/31), bayburtli<Bayburtlu (Gümş./Kelkit, TKYA 32/13).

1.2.2. +ci Ekinde:

Umumiyetle meslek ve iş ismi yapan +ç1, +çi; +c1, +ci; +çu, +çü; +cu, +cü Osmanlı Türkçesi imlasında جى şeklinde yazılır (يوغورتجى sütçü, کتابجى yoğurtçu, کتابجى kitapçı)⁵. +CI isim yapım eki de Doğu Grubu Ağızlarında tonlu/tonsuz ve ince-dar olarak genellikle tek şekilli kullanılmaktadır:

kürkçi<kürkçü (Er./Şenkaya, EA 03 56 01), yolci<yolcu (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/291), topçi<topçu (Elz./Keban/Beydeğirmeni, KBAYA 22/14), hemamçi<hamamcı (Bing./Yazgülü, BMKA 2/B-62), davulçi<davulcu (Diy., DA XL/12), tohumci<tohumcu (Van/Erciş, VGKHA 19/21), suci<sucu (Artv./Arduç, AYA s.31), katırci<katırcı (Diy./Çermik, ÇÇYA 10/32), parsaci<parsacı (Tunc./Pertek, XLIII-49).

1.2.3. +(y)i Belirtme Hâli Ekinde:

Yeni yazıda, ismin sesli veya sessizle bitmesine ve taşıdığı seslinin yuvarlak veya düz oluşuna göre +1, +i, +u,+ü,+y)1, +(y)i, +(y)u, +(y)ü şeklinde yazılan akkuzatif eki, eski yazıda sessizle biten isimlere sadece ى , sesliyle bitenlere بی getirilmek suretiyle yazılır⁶. +(y)I akkuzatif eki Doğu Grubu Ağızlarında istisnalar hariç tek şekilli +(y)i olarak kullanılmaktadır:

gazani<kazanı (Er./Aşkale/Demirkıran, EA 10 17 36), sabını<sabunu (Kars, AİAT s.148), ati<atı (Ağrı, AİAT s.108), agaci<ağacı (Diy., DA III/116), ekmeği<ekmeği (Elz./Keban/Sağdıçlar, KBAYA, 11/13), kapı<kapıyı (Urfa, UMA 33/55), mali>malı (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/57), uni<unu (Erz./İliç/B. Armutlu, ErzA 2 15 1), suyi<suyu (Muş/Çörlü, MA 1/40), ğuşi<kuşu (Kars, AAS, s.13), çalduzi<çuzaldızı (Tunc./Hozat, ÇPHYA IX-5), ayrani<ayranı (Tunc./Hozat, ÇPHYA XV-56), bırlarını<buralarını (Diy./Çermik, ÇÇYA 7/17), cocugi<çocuğu (Gümş./Torul, TKYA 3/34), görüşü<görüşü (Gümş./Torul, TKYA 20/2).

1.2.4. +(s)i III. Tekil Şahıs İyelik Ekinde:

Osmanlı Türkçesi imlasında üçüncü şahıs iyelik eki, ünsüzlerden sonra ى (+1, +i, +u, +ü); ünlülerden sonra سى (+s1, +si, +su, +sü) şeklinde yazılır. Doğu Grubu Ağızlarında III. tekil şahıs iyelik ekinin ince-dar ünlülü kullanımını yaygındır.

kaşasi<kafası (Van/Erciş, VGKHA 13/51), anasi<anası (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/129), oduni<odunu (Artv./Arduç, AYA s.37), anasi<anası (Erz./Kemaliye/Çaldere, ErzA 1 19 5), sözi<sözü (Urfa, MA 3/155), boyi<boyu (Van/Erciş, VGKHA 13/87), kızı<kızı (Ağrı, AAS,

⁵ Timurtaş, age, s.115.

⁶ Timurtaş, age, s.112.

s.12), oğli<oğlu (Tunc./Pertek, ÇPHYA I-12), kızi<kızı (Tunc./Pertek, ÇPHYA I-13), adi<adı (Diy./Çermik, ÇÇYA 1/19), acısı<acı (Gümş./Torul, TKYA 10/91), oti<otu (Gümş./Torul, TKYA 14/42).

1.2.5. +lari (+nari) III. Çoğul Şahıs İyelik Ekinde:

Ek Osmanlı Türkçesi imlasında لری şeklinde yazılır. Doğu Grubu Ağızlarında da gerileyici benzeşme ile oluşmuş +nari şekliyle beraber genellikle +lari şekliyle kullanılmaktadır.

sahaplari<sahipleri (Van/Erciş, VGKHA 14/117), oralari<oraları (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/3), evlari<evleri (KBAYA, s.62), çiçeklari<çiçekleri (KBAYA, s.62), bahçalari<bahçeleri (Artv./Ardanuç, AYA s.37), gelinnari<gelinleri (Artv./Ardanuç, AYA s.37), cannari<canları (Erz./İliç/Boyalık, ErzA 2 4 7), oğullari<oğulları (Diy./Çermik, ÇÇYA 2/7), çocuğlari<çocukları (Diy./Çermik, ÇÇYA 2/18), sıralari<sıraları (Gümş./Torul, TKYA 1/2).

1.2.6. -mı Soru Ekinde:

Soru eki -mı/-mi/-mu/-mü Osmanlı Türkçesi imlasında tek şekilli olarak می şeklinde yazılır. Doğu Grubu Ağızlarının genelinde soru eki olan -mı tek şekilli olarak -mi şeklindedir.

gavuram mı?<kavurayım mı? (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/42), gün mi?<Gün mü? (Elz./Keban, KBAYA, 1/6), aldız mı?<aldınız mı? (Artv./Ardanuç, AYA s.37), ohudun mı?<okudun mu? (Artv./Ardanuç, AYA s.37), yoğdır mı?<yok mudur? (Bing./Ortaköy, BMKA 3/A-63), çocuğumu mı?<çocuğumu mu? (Diy., DA VIII/20), almazlar mı?<almazlar mı? (Tunc./Pertek, ÇPHYA IV-68),

1.2.7. -dı Görülen Geçmiş Zaman Ekinde:

Görülen geçmiş zaman eki -dı/-di/-du/-dü; -tı/-ti/-tu/-tü de Osmanlı Türkçesi imlasında tek şekilli olarak دی şeklinde yazılır. Buna paralel olarak ek, Doğu Grubu Ağızlarında ince-dar ünlülü -di şekliyle kullanılmaktadır.

annadi<anladı (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/99), oldi<oldu (Elz./Ağın, KBAYA 50/13), yapti<yaptın (Urfa, UMA 4/30), yapıdi<yaptı (Bing./Direkli, BMKA 11/C-3), oldi<oldu (Muş/Çörlü, MA 1/11), oğurdi<okurdu (Diy., DA XXIII/16), başladı<başladı (Erz./Kemaliye, ErzA 1 1 26), gurtaldi<kurtuldu (Er./İspir/Cevizlidere, EA 05 067 03), olaydi<olaydı (Ağrı, AİAT s.108), sordı<sordu (Kars, AİAT s.147), yağardı<yakardı (Tunc./Pertek, ÇPHYA XII-58), sordı<sordu (Tunc./Hozat, ÇPHYA XV-3).

2. Belirli Sesbilgisi Olaylarından Kaynaklanan Uyum Bozuklukları:

2.1. Ünsüzlerin Ünlüler Üzerindeki İnceltici Etkisinden Kaynaklanan Uyum Bozuklukları:

Bilindiği gibi, /y/,/ş/,/ç/ ünsüzlerinin kendisinden önce veya sonra gelen ünlüler üzerinde incelticisi etkisi vardır. Bu ünsüzlerin etkisiyle ortaya çıkmış ünlü uyumsuzluklarını şu şekilde göstermemiz mümkündür:

2.1.1. y Ünsüzünün İnceltici Etkisiyle

Doğu Grubu Ağızlarında /y/ ünsüzünün inceltici etkisini olumsuzluk ekinde görmekteyiz.

2.1.1.1. Olumsuzluk Ekinde:

Ek ünlüsü /y/ ünsüzüne bağlı olarak ince ünlülü kullanılmaktadır.

kaşmiyacak<kaçmayacak (Bit./Adilcevaz, VGKHA 7/189),
olmıymış<olmuyormuş (Bit./Adilcevaz, VGKHA 2/114),
korhımiyasan<korkmayasın (Bit./Adilcevaz, VGKHA 7/21),
olmiyadi<olmayaydı (Bit./Adilcevaz, VGKHA 2/51),
goparmiyasız<koparmayasınız (Elz./Keban/Karkit, KBAYA 8/3),
olmeseydi<olmasaydı (Muş, MA 8/28), sızmayecağ<sızmayacak (Muş, MA 8/10),
olmiyacağ<olmayacak, (Bing./Sudüğünü, BMKA 7/A-77),
vurmiyacağ<varmayacak (Bing./Sudüğünü, BMKA 7/A-24),
olmiyan<olmayan (Tunc./Hozat, ÇPHYA XIII-34), olméya<olmaya
(Tunc./Pertek, ÇPHYA II-185).

2.1.2. ş Ünsüzünün İnceltici Etkisiyle

2.1.2.1. Öğrenilen Geçmiş Zaman Ekinde:

Leyla Karahan ek ünlüsünün dar-düz oluşunu ekin tarihi gelişimi ile alakalı olduğu söyler⁷. Mecdut Mansuroğlu da -mış ekinin Türkçede önce yalnız ince şekli ile var olduğunu söylemekte, yazıtlarda ekin büyük çoğunlukla ince /ş/ sesini temsil eden harfle yazılmasını da buna delil olarak göstermektedir. Ayrıca ekin Uygurca ve Çağatayca'da düz ünlülü olmasından hareketle yuvarlak ünlülü şekillerin daha sonra geliştiğini ifade eder⁸.

Ekteki dar-düz kullanımları eski şekillerin devamı, ince ünlülü şeklin kullanımı da /ş/ ünsüzünün inceltici etkisi olarak açıklayabiliriz:

sormış<sormuş (Artv./Ardanuç, AYA s.39), ohumişim<okumuşum
(Artv./Ardanuç, AYA s.40), varmış<varmış (Elz./Baskil/Bilaluşağı,

⁷ Karahan, age, s. 47.

⁸ Mecdut Mansuroğlu, "Türkçede -miş Ekinin Fonsiyonları", *Fuat Köprülü Armağanı*, DTCE Yayınları, İstanbul 1953, s. 346.

KBAYA 42/1), olmuş<olmuş (Bingöl, BMKA 10/63), varmış<varmış (Bingöl, BMKA 12/23), kalmış<kalmış (Bing./Sudüğünü, BMKA 7/32), sormişler<sormuşlar (Muş, MA 3/6), almış<almış (Muş, MA 4/15), bulunmuş<bulunmuş (Muş, MA 5/21), ağlamışlar<ağlamışlar (Diy., DA VIII/52), çalmış<çalmış (Diy., DA II/47), yollamış<yollamış (Diy., DA LV/3), gıvrılmış<kıvrılmış (Erz./Kemaliye, ErzA 1 1 23), olmuşsin<olmuşsun (Erz./Kemaliye/Başpınar, ErzA 1 11 4), tahmış<takmış (Tunc./Çemişgezek, ÇPHYA XXXIV-67), doğmamış<doğmamış (Er./Aşkale/Demirkıran, EA 10 017 33), almış<almış (Er., EA s.352), başlamış<başlamış (Er., EA s.352), olmuş<olmuş (Kars, AİAT s.148), olmuş<olmuş (Bing./Ortaçanak, BMKA 18/C-48), düşmüş<düşmüş (Bing./Ilıcalar, BMKA 8/B-347), sormuş<sormuş (Muş, MA 3/9), olmuş<olmuş (Muş, MA 3/14), doğmuş<doğmuş (Muş/Çörlü, MA 1/50), durmuş<durmuş (Diy., DA LII/2), uymuş<uymuş (Diy., DA LII/2), olmuş<ölmüşüz (Erz./Kemaliye/Çaldere, ErzA 1 19 6), görmüşem<görmüşüm (Erz./Kemaliye, ErzA 5 3 51), olmuş<olmuş (Kars, AİAT s.148), anlamış<anlamış (Tunc./Pertek, ÇPHYA I-33), ayıhlanmış<ayıklanmış (Diy./Çermik, ÇÇYA 8/29).

2.2. Ünsüzlerin Ünlüler Üzerindeki Kalınlaştırıcı Etkisinden Kaynaklanan Uyum Bozuklukları:

2.2.1. /k/ğ/g/ğ/h/ Ünsüzlerinin Kalınlaştırıcı Etkisiyle:

/k/,/ğ/,/g/,/ğ/,/h/ ünsüzleri kendilerinden önce veya sonra gelen sesleri kalınlaştırmaktadır. Bu durum Doğu Grubu Ağızlarındaki bazı eklerde ünlü uyumsuzluklarına sebep olmaktadır.

2.2.1.1. +hk (>+hğ/+hğ/+hğ) Ekinde:

temizlh<temizlik (Artv./Ardanuç, AYA s.32), tembelliğ<tembellik (Urfa, MA 2/15), serbestliğı<serbestliği (Urfa, MA 26/15), dürüstlüğümüzden<dürüstlüğümüzden (Urfa, MA 1/30), kovişçiliğ<koşuşçuluk (Bing./Yazgülü, BMKA 2/B-59), birlihta<birlikte (Muş, MA 3/27), günlüğ<günlük (Diy., DA II/7), zenginliğ<zenginlik (Diy., DA XLVIII/41), iresberliğ<rençberlik (Erz./İliç/B. Armutlu, ErzA 2 13 35), köwluğ<köylük (Er./Pasinler/Yağan, EA 09 048 01-5), esgerluğ<askerlik (Er./Oltu/Tutmaç, EA 04 056 01), çavürlüğ<çayırılık (Elz./Hankendi/Sütlüce, KBAYA, 46/77), sığıyeluğ<sıhhiyelik (Bing./Ortaköy, BMKA 3/B-6), şişliğ<şişlik (Tunc./Hozat, ÇPHYA XII-48), misafirliğ<misafirlik (Tunc./Hozat, ÇPHYA XII-8), esgerluğ<askerlik (Diy./Çermik, ÇÇYA 6/2), sürmedenliğ<sürmedenlik (Diy./Çüngüş, ÇÇYA 15/30).

2.2.1.2. –mak (>–mağ/–mağ/–mağ/–mağ) Ekinde:

vermah<vermek (Artv./Ardanuç, AYA s.34), getmah<gitmek (Artv./Ardanuç, AYA s.34), bilmah<bilmek (Artv./Ardanuç, AYA s.34),

demah<demek (Urfa, UMA 20/80), gidermağ<gidermek (Urfa, UMA 10/10), içmağ<içmek (Urfa, UMA 3/55), evlanmağ<evlenmek (Bing./Ilicalar, BMKA 8/C-15), yemağ<yemek (Muş/Güzeltepe MA 24/9), düşünmağ<düşünmek (Muş, MA 5/32), vermemah<vermemek (Diy., DA XLIV/27), denemağ<denemek (Diy., DA VIII/103), sewmah<sevmek (Er./Şenkaya/Örtülü, EA 03 000 01), söylemağ<söylemek (Er./Oltu/İnanmış, EA 04 054 01), isTemağa<istemeye (Tunc./Hozat, ÇPHYA V-4), pişmağa<pişmeye (Tunc./Hozat, ÇPHYA VIII-2), biçmağ<biçmek (Diy./Çüngüş, ÇÇYA 13/230), görmağ<görmek (Diy./Çermik, ÇÇYA 13/58).

2.2.1.3. -acak (>-ecağ/-ecağ/-ecağ) Gelecek Zaman Ekinde:

Uyumsuzluğun çoğunlukla ekin son ünlüsünden kaynaklandığını görmekteyiz. Bu durumu da ek sonundaki -k/-ğ/-h ünsüzlerinin kalınlaştırıcı etkisine bağlıyoruz.

gelecağ<gelecek (Elz./Baskil/Şituşağı, KBAYA 25/17), anlatacağım<anlatacağım (Elz./Baskil/Şituşağı, KBAYA 25/1), ekacam<ekeceğim (Artv./Ardanuç, AYA s.42), dögecağsan<döveceksin (Urfa, UMA 23/15), yiyecağ<yiyecek (Urfa, UMA 18/55), gelecağ<gelecek (Urfa, UMA 33/65), getiracağsın<getireceksin (Bing./Ilicalar, BMKA 8/A-19), veracağ<verecek (Bing./Ilicalar, BMKA 8/B-4), vurecağsan<vuracaksın (Muş, MA 5/12), verecağ<verecek (Muş, MA 23/30), öldüreceğim<öldüreceğim (Muş/Çörlü, MA 10/42), bişecağ<bişecek (Diy., DA XV/6), vërecağ<verecek (Diy., DA XLIX/21), binecağığ<bineceğiz (Diy., DA XLIV/28), bilecağsın<bileceksin (Tunc./Hozat, ÇPHYA XI-4), bişecağ<pişecek (Diy./Çüngüş, ÇÇYA 7/17), vërecağsın<vereceksin (Diy./Çermik, ÇÇYA 9/21).

3. Düzensiz Ünlü Uyumsuzlukları:

Doğu Grubu Ağızlarında bazı eklerin ve ek ünlülerinin düzensiz bir şekilde kalın ünlülü kelimelerden sonra ince, ince ünlülü kelimelerden sonra kalın ünlülü şekilleriyle kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımların bazılarını fonetik olarak açıklamak mümkünse de genel kullanımda bir düzensizlik söz konusudur. Bu durumun daha ziyade anadili Türkçe olmayan veya Türkçeden başka ikinci bir dil konuşan bölge ağızlarında yoğunlaşmış olduğunu görmekteyiz. Türkçenin genel mantığı içinde değerlendiremediğimiz bu kullanımlar bu bölgede kullanılan diğer dillerin bir etkisi olarak açıklanabilir. Aşağıdaki eklerin kullanımında böyle bir durum söz konusudur.

3.1. +a/+e Yönelme Hâli Ekinde:

sizá<size (Elz./Keban, KBAYA 3/2), , yimağıya<yemeğine (Urfa, UMA 20/35), alniya<alnına (Urfa, UMA 10/25), başıza<başınıza (Urfa,

UMA 33/25), evisina<evine (Bing./Sudüğünü, BMKA 9/B-59), gızine<kızına (Muş/Güzeltepe, MA 23/33), one<ona (Muş, MA 6/6), tarafe<tarafa (Diy., DA XXVIII/35), orıye<oraya (Erz./Kemaliye/Başpınar, ErzA 1 8 1), one<ona (Erz./İliç/Uluyamaç, ErzA 2 38 28), aḡşame<akşama (Kars, AİAT s.149), bane<bana (Bing./Bilaloğlu, BMKA 1/98), ḡapusıne<kapısına (Tunc./Pertek, ÇPHYA XLIII-43), başımıza<başımıza (Tunc./Hozat, ÇPHYA XXVII-44), babasına<babasına (Diy./Çermik, ÇÇYA 7/17), başına<başına (Diy./Çermik, ÇÇYA 4/36), biza<bize (Artvin/Ardanuç, s.35), siza<size (Artvin/Ardanuç, s.34).

3.2. +da/+de Bulunma Hâli Ekinde:

melmeketTa<memlekette (Elz./Keban, KBAYA 1/3), üçda<üçte (Elz./Baskil/Şefkat, KBAYA 34/7), evda<evde (Elz./Keban/Ulupınar, KBAYA 15/5), izmirda<İzmir'de (Elz./Keban/Ulupınar, KBAYA 14/8)

ḡoynida<koynunda (Urfa, UMA 25/5), ḡapıda<kapıda (Urfa, UMA 34/40), peşında<peşinde (Bing./Yazgülü, BMKA 2/A-29), ögında<önünde (Bing./Yazgülü, BMKA 2/C-38), orde<orda (Muş, MA 14/16), arḡade<arkada (Muş/Çörlü, MA 1/22), buralarde<buralarda (Er./Şenkaya/Örtülü, EA 03 000 01), yaşde<yaşta (Er./Hınıs/Taşbulak, EA 14 043 01), orde<orda (Tunc./Pertek, ÇPHYA XXV-17), aḡzinde<aḡzında (Tunc./Pertek, ÇPHYA XLIII-38), ordá<orda (Diy./Çermik, ÇÇYA 1/6), evda<evde (Artvin/Ardanuç, s.35), benda<bende (Artvin/Ardanuç, s.35).

143

3.3. +dan/+den Çıkma Hâli Ekinde:

yèkdan<yekten (Elz./Baskil/Bilaluşağı, KBAYA 41/49), çekirgedan<çekirgeden (Elz./Keban, KBAYA 2/2), , peşından<peşinden (Bing./Yazgülü, BMKA 2/A-34), ögından<önünden (Bing./Yazgülü, BMKA 9/D-23), sendán<senden (Muş/Çörlü, MA 10/7), yerdán<yerden (Muş, MA 16/22), alarḡden<alarak (Er./Tortum, EA 07 000 01), şehisdan<şahıstan (Er./Tortum/Aşağıkatıklı, EA 07 024 01), yağından<yağından (Tunc./Çemişgezek, ÇPHYA XXXI-6), boḡten<boktan (Tunc./Pertek, ÇPHYA XXVII-45), asırdán<asırdan (Diy./Çermik, ÇÇYA 4/9), evdan<evden (Artvin/Ardanuç, s.36), bendan<benden (Artvin/Ardanuç, s.36).

3.4. Geniş Zaman Ekinde:

gidar<gider (Elz./Keban, KBAYA 3/15), ḡeynar<kaynar (Elz./Hankendi/Sütlüce, KBAYA 46/41), gidar<gider (Bing./Çeltiksuyu, BMKA 9/B-6), kızér<kızır (Bing./Elmalı, BMKA 15/17), rastlır<rastlar (Muş, MA 8/13), oturirler<otururlar (Muş/Güzeltepe, MA 23/31), öperuḡ<öperiz (Muş/Çörlü, MA 1/15), olir<olur (Muş, MA 23/4), konir<konar (Muş, MA 26/68), doyurir<doyurur (Erz./İliç/B.Armutlu, ErzA 2 16 21), vurir<vurur (Erz./İliç/B.Armutlu, ErzA 2 14 115),

sorêrsız<sorarsınız (Tunc./Hozat, ÇPHYA VI-I), arêrdi<arardı (Tunc./Hozat, ÇPHYA VII-5), yapár<yapar (Diy./Çermik, ÇÇYA 7/3), verír<verir (Diy./Çermik, ÇÇYA 8/36), ekarım<ekerim (Artvin/Ardanuç, s.40).

3.5. Şart Ekinde:

dêrsa<derse (Elz./Karkit, KBAYA, 9/4), baħisa<bakıyorsa (Elz./Karkit, KBAYA, 8/9), getirsaħ<getirsek (Urfa, UMA 3/145), vermesaħ<vermesek (Urfa, UMA 5/10), egsa<eğerse (Bingöl, BMKA 10/31), atseydiniz<atsaydınız (Muş, UMA 7/40), olse<olsa (Muş/Güzeltepe, MA 24/37), dêsaħ<desek (Diy., DA XLIV/16), evlensaħ<evlensek (Diy., DA I/142), getsa<gitse (Erz./Refahiye/Bulak, ErzA 4 6 83), çıħseħ<çıkısak (ÇPHYA, s.54), sorse<sorsa (ÇPHYA, s.54), olursá<olursa (Diy./Çermik, ÇÇYA 1/10), oldiysa<olduysa (Diy./Çermik, ÇÇYA 7/17).

Bunların dışında Doğu Grubu Ağızlarında yaygın olarak *şimdiki zaman* ekinde ünlü uyumsuzlukları görülmektedir:

Doğu Grubu Ağızlarında çoğunlukla *şimdiki zaman* eki olarak -ir/-er ve ek ünsüzü düşmüş -i şekilleri kullanılmaktadır. Bilindiği gibi Eski Türkçede kullanılan -Ir/-Ar eki ve Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan -Ir/-Ar eki hem geniş zaman hem de *şimdiki zaman* işleviyle kullanılmıştır⁹. Doğu Grubu Ağızlarındaki bu kullanımlar da -Ir/-Ar ekinin *şimdiki zaman* işleviyle kullanımının bir devamıdır.

Doğu Grubu Ağızlarında ek genellikle ünlüsü düşmüş olarak -i ve -ir/-er şeklinde kullanılmakta, bu kullanıma bağlı olarak da kalın ünlülü kelime kök veya gövdelerinden sonra kalınlık-incelik uyumunu, yuvarlak ünlülü kelime kök veya gövdelerinden sonra da -i/-ir şeklinin kullanılmasıyla da düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır.

ölir<ölüyor (Bit./Adilceviz, VGKHA 1/9), tutiram<tutuyorum (Bit./Adilceviz, VGKHA 7/108), tüşir<düşüyor (Bit./Adilceviz, VGKHA 1/1), oli<oluyor (Elz./Keban, KBAYA, 1/7), düşir<düşüyor (Elz./Ağın, KBAYA, 47/30), böyi<büyüyor (Urfa, UMA 3/45), oħılar<okuyorlar (Urfa, UMA 2/1), oturi<oturuyor (Bing./Yamaç, BMKA 5/22), olir<oluyor (Bing./Yamaç, BMKA 5/27), uyirlermiş<uyuyorlarmış (Muş, MA 7/23), atı<atıyor (Bit./Adilceviz, VGKHA 1/42), oturilar<oturuyorlar (Bit./Adilceviz, VGKHA 1/78), duriram<duruyorum (Bit./Ahlat, VGKHA 25/303), satmim<satmıyorum (Elz./Ağın, KBAYA 47/14), oturi<oturuyor (Elz./KebanKBAYA, 1/40), ali<alıyor (Urfa, UMA 1/65), baħi<bakıyor (Urfa, UMA 2/1), oyni<oynuyor (Bing./Sudüğünü, BMKA 7/A-5), ayıħlani<ayılıyor (Bing./Ortaköy, BMKA 3/B-50), arırsız<arıyorsunuz (Muş, MA 6/23), yatermiş<yatıyormuş (Muş, MA 7/10), baħi<bakıyor (Diy.,

⁹ Bk. A. Von Gabain, *Eski Türkçesinin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1988, s. 80; Güreç Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yayınları, Ankara 1997, s. 96.

DA I/50), alir<alıyor (Er., EA s.356), başlır<başlıyor (Er., EA s.356), alir<alıyor (Kars/Sarıkamış, AİAT s.160), baħır<bakıyor (Kars/Sarıkamış, AİAT s.160), ħalı<kalıyor (Tunc./Pertek, ÇPHYA I-14), olér<oluyor (Tunc./Hozat, ÇPHYA VII-I).

Sonuç:

Doğu Grubu Ağızlarında görölen ünlü uyumsuzlukları ile ilgili olarak vardığımız sonuçları Şu Şekilde ifade etmemiz mümkündür:

1. Bu bölge ağızlarında görölen ünlü uyumsuzluklarının büyük bir kısmı dil-dıŐı sebeplerden kaynaklanmaktadır. Bu dil dıŐı sebepler iki Şekilde gerçekteŐmiŐ olabilir. Birincisi, Osmanlı Türkçesi imlasının doğrudan etkisi; ikincisi ise zaman içinde Arap ve Fars imlasının bu bölgede eski yazı bilen, medrese geleneği içinde yetiŐmiŐ, halkın aydın hüviyetiyle tanımiŐ olduğu kiŐiler vasıtasıyla Türkçe üzerindeki olumsuz etkisi. İlk etkiyi Osmanlı Türkçesi imlasındaki +II, +cI, +(y)I (belirtme), +(s)I, .+larI, -mI (soru), -dI eklerinin yazımı ile bu bölge ağızlarındaki kullanımlarının paralellik göstermesiyle açıklarken, ikinci etkiyi de az önce saydığımız özelliklere sahip olan aydınların konuŐtukları dil ile bu bölge insanlarını etkilemeleriyle açıklayabiliriz. Bu ünlü uyumsuzlukları Doğu Grubu Ağızları için ayırt edici bir özellik olarak zikredebiliriz.

2. Doğu Grubu Ağızlarında görölen ünlü uyumsuzluklarının önemli bir bölümü de fonetik sebeplerden kaynaklanmaktadır. Bu uyumsuzluklar Doğu Grubu Ağızları için ayırt edici bir özellik olmayıp Türkiye Türkçesi ağızlarının genelinde görölebilen ünlü uyumsuzluklarıdır.

3. Doğu Grubu Ağızlarında, Türkçe dıŐındaki yerel dillerin de ünlü uyumsuzlukları üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Bu etki, yukarıda bahsettiğimiz eklerin düzensiz olarak *-aynı ekin kalın veya ince Şeklinin uyum bozukluklarına sebep olacak biçimde-* kullanımıyla kendisini göstermektedir. Dil mantığının tam olarak yerleŐmemesi bu kullanımların gerekçesi olabilir.

KISALTMALAR

AAS	: Karahan, Leyla, <i>Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması</i> , TDK Yayınları, Ankara 1996.
age	: Adı geçen eser
AİAT	: Caferoğlu, Ahmet, <i>Anadolu İlleri Ağızlarından Toplamalar</i> , TDK Yayınları, Ankara 1995.
Artv.	: Artvin
AYA	: Özkan, İbrahim Ethem, <i>Ardanuç ve Yöresi Ağızları</i> (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996.
Bing.	: Bingöl

- Bit.** : Bitlis
Bk. : Bakınız
BMKA : Küçüker, Paki, *Bingöl Merkez İlçe Ve Köyleri Ağızları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1988.
ÇÇYA : Özçelik, Sadettin-Boz, Erdoğan, *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı*, TDK Yayınları, Ankara 2001.
ÇPHYA : Tosun, İbrahim, Çemişgezek, Pertek ve Hozat Yöresi Ağızları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1996.
DA : Erten, Münir, *Diyarbakır Ağzı*, TDK Yayınları, Ankara 1994.
Diy. : Diyarbakır
DTCF : Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi
Elz. : Elazığ
Er. : Erzurum
ErA : Gemalmaz, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, TDK Yayınları, Ankara 1995.
Erz. : Erzincan
ErzA : Sağır, Mukim, *Erzincan ve Yöresi Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara 1995.
KBAYA : Buran, Ahmet, *Keban, Baskil, Ağın Yöresi Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara 1997.
MA : Özmen, Şeyda, *Muş-Merkez Ağzı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2007.
TDK : Türk Dil Kurumu
TKYA : Akçan, Murat, *Torul ve Kelkit Yöresi Ağızları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.
UMA : Özçelik, Sadettin, *Urfa Merkez Ağzı*, TDK Yayınları, Ankara 1997.
VGKHA : Gönen, Mehmet Emin, *Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2003.